

ЗАПОЧАТКУВАННЯ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАЇНЬ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

У статті висвітлюється проблема започаткування вивчення географічних знань на землях України. Аналізується побудова географічних курсів на українських землях. Висвітлюються проблеми вивчення географічних знань та можливі шляхи їх вирішення.

Ключові слова: братська школа, географічні знання, підручники географії.

Постановка проблеми. Утвердження державотворчих процесів в Україні потребує докорінних змін у галузі освіти. Досягнути успіху у реформуванні сучасної школи допоможе ґрунтовне вивчення, об'єктивна оцінка, творче осмислення та впровадження кращих надбань української освіти та педагогіки з метою оптимального поєднання класичної спадщини минулого та сучасних досягнень наукової думки, органічного зв'язку її з вітчизняною історією, культурою та педагогічним досвідом.

Історія окремих галузей освіти, зокрема шкільної географічної, є важливою складовою загальної історії педагогіки. Ознайомлення з її історією, конструктивно-критичний аналіз цього окремого історико-педагогічного феномена уможлиблює не тільки осмислення загальної картини її становлення і розвитку в Україні як цілісного багатогранного явища, але й створює умови для системного відтворення вітчизняного історико-педагогічного процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ретроспективного аналізу становлення географічної освіти розглядалися у роботах Е. Дурманенко, Я. Жупанського, Ф. Заставного, В. Корнєєва, М. Откаленко, Л. Паламарчук, А. Сиротенка, П. Тищенко, Г. Уварова та ін.

Мета статті – подати ретроспективний аналіз започаткування вивчення географічних знань на землях України.

Виклад основного матеріалу. Елементи географічних знань були запроваджені у зміст шкільної освіти в XVI – на початку XVII ст. До підручників – “азбуковників”, крім азбуки і молитв, іноді включалися статті, які містили географічний матеріал: опис територій, природних умов життя людей. Як уже зазначалось, географічні відомості черпалися з перших картографічних праць – “креслень” і пояснень до них та з перекладених творів – “космографій”, досить поширених на той

час. Це було пов'язано із зростанням вимог до освіти у зв'язку з розвитком різних галузей господарства країни і наук про природу, які почали посилено розвиватись.

Щодо українських земель, то у XVI – XVII ст. загальний рівень української культури взагалі й освіти був достатньо високим. У початкових школах, що відкривалися духовенством при церквах, незважаючи на найпримітивнішу методику навчання – зазубрювання напам'ять текстів і розповіді вчителя, – учням повідомлялись окремі елементи природознавчих, зокрема географічних уявлень про навколишній світ.

У XVI ст. в Україні відкриваються братські школи [8, 12]. Деякі з них, особливо Львівська, Луцька, Київська, успішно конкурували з католицькими та єзуїтськими навчальними закладами, будучи центрами боротьби проти ополчення та окатоличення [12, 105 – 113]. Статути Львівської (1592) і Луцької (1624) братських шкіл, котрі дійшли до наших часів, свідчать про те, що навчання в них було точно регламентоване і проводилося на досить високому рівні за певними педагогічними принципами. У братських школах навчали читати й писати слов'янською мовою, вивчали граматику, лічбу, православний Закон Божий і церковний спів; крім цього, студіювали ще грецьку мову, а в міських школах – латину, риторику, діалектику, граматику, арифметику, астрономію. Викладач братської школи М. Смотрицький 1619 р. уклав “Слов'янську граматику”, яка на довгий час стала неперевершеним підручником подібного типу. Вона містила деякі тексти для читання з природознавчої тематики [12, 107 – 109].

Київська братська школа, що вважалась одним із найкращих навчальних закладів того періоду, була організована за зразком інших шкіл і, природно, використала їх досвід. Тут викладалися слов'янська, книжна українська, грецька, латинська, польська мови, граматика,

ЗАПОЧАТКУВАННЯ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

піїтика, риторика, філософія, арифметика, геометрія, астрономія, історія і музика. До програми навчання в Острозькій школі входили слов'янська, грецька, польська, латинська мови, риторика, діалектика, астрономія, богослов'я. Фізико-географічні дані розглядалися в курсі астрономії [9, 303].

Географічний матеріал потрапляв у школу лише частково, носив описовий характер і сприймався як основа для вивчення інших предметів. Вважається, що певний досвід роботи братських шкіл (щодо принципів навчання) використав Я. Коменський при написанні праці "Велика дидактика", яка містила цікаві методичні положення і рекомендації щодо викладання природознавства [5]. Побудувавши основи власної системи освіти з урахуванням вікових особливостей дітей, Я. Коменський вже у материнській школі (до 6-річного віку) радив знайомити учнів з явищами природи, з навколишнім середовищем. Він говорив про можливість ведення спостережень за різноманітними явищами та об'єктами природи, зокрема наголошуючи, що у цьому віці дитина може ознайомитися з водою, землею, повітрям, вогнем, дощем, льодом, камінням, залізом, деревом, рослиною, птахом, рибою тощо. У латинській школі або гімназії Я. Коменський рекомендував більш детально вивчати природничі науки. Учні повинні були розуміти будову людського тіла, знати про навколишнє середовище, мати уявлення про метали [5, 18].

При вивченні природознавства Я. Коменський рекомендував широко використовувати у весняну пору екскурсії у сад або у поле, під час яких учитель може розповісти про рослинний і тваринний світ краю, провести змагання серед учнів і визначити, хто найбільше знає рослин своєї місцевості. Вже на таких екскурсіях можна виявити, хто з дітей цікавиться питаннями географії чи ботаніки [5, 40].

Школи грамоти, що переважали на територіях українських земель у першій половині XVIII ст., полкові школи давали дітям лише початкові знання, в тому числі й географічні. Учні вивчали релігію, звичаї та традиції народу, письмо, арифметику, геометрію, городництво та хліборобство, початки медицини та ветеринарії, відомості про внутрішню торгівлю тощо. За такою схемою школа мала бути енциклопедичною. Географічні знання учні частково отримували з відомостей про внутрішню торгівлю, городництво, хліборобство. Географічні відомості здебільшого носили прикладний, але безсистемний характер. Практична значимість таких знань в цілому була

досить позитивним явищем, однак ізольованість окремих їх елементів часто заважала учням їх зрозуміти.

Реформи кінця XVII – початку XVIII ст. вплинули на розвиток освіти і Лівобережної України. У багатьох містах засновуються і розвиваються школи та спеціальні навчальні заклади. Так, архієпископ Л.Баранович дбав про школу в Новгород-Сіверському, яку у 1689 р. перевів до Чернігова. Його наступник І.Максимович у 1700 р. реорганізував її в колегіум.

Головним центром освіти в Слобідській Україні став Харківський колегіум, заснований у 1721 р. у Белгороді (в 1726 р. переведений до Харкова) для дітей духовенства і дворян [1, 30].

У 1738 р. в Переяславі, за ініціативи єпископа А. Берла, було відкрито семінарію, що пізніше стала освітнім центром Полтавщини (в 1862 р. її перевели до Полтави). Колегіуми, створені у Харкові, Переяславі, Чернігові, Львові, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Києві, Станіславі, мали велике значення для розвитку освіти в Україні. В них працювали видатні просвітителі того часу – І. Максимович, Г. Сковорода, Я. Мемлевич, І. Козлович, І. Левада, А. Козачковський, Є. Тихорський. У колегіумах вивчалися так звані "сім вільних мистецтв": богослов'я, стародавні мови, література, історія, географія. І хоча навчання там мало схоластичний характер, типовий для школи того часу, географія в цих освітніх закладах вперше вводилася як окремий предмет, що стало значним досягненням тогочасної школи. Географічний матеріал у колегіумах вивчався без певної системи і спеціальних програм [12, 200].

За часів Петра I Україна входила до складу Росії. Російська наука і російська педагогіка була тісно пов'язана із Заходом, тож з'явилась можливість ознайомитися з європейськими напрацюваннями. Це сприяло поширенню наукової та шкільної географічної літератури. Більшість географічних книг та посібників, що вийшли у XVIII ст., були перекладними. Ще у 1710 р. вийшла книжка під назвою "Географія або короткий опис земного кругу". Цей підручник невідомого автора був примітивним, з досить грубими географічними помилками. Він вмщував деякі географічні відомості, але належної системи у викладі матеріалу не мав.

Згодом з'явився переклад твору відомого голландського вченого Б.Вареніуса під назвою "Географія генеральна..." (1718 р., 647 сторінок) [2]. Праця Б. Вареніуса – перший досвід порівняльної географії, яка за ідеями близька до праць О. Гумбольдта та К. Ріттера.

ЗАПОЧАТКУВАННЯ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

У першій половині XVIII ст. видано великий за обсягом підручник географії І. Гюбнера. Він сконструйований у формі запитань і відповідей, географічна номенклатура у ньому складала головний зміст, подавалися відомості з математичної географії. Автор за допомогою Біблії намагався викласти геліоцентричну систему М. Коперника. В цей же час у нарисі “Книга світогляду, або небесно-земні глобуси” І. Гюйгенса вперше у Росії послідовно викладено геліоцентричні погляди. Це були досить прогресивні кроки у вивченні географії.

У підручнику І. Бітенга подавалась значна кількість тогочасних політико-статистичних даних про різні країни світу, проте у ньому спостерігалася відсутність логіки та системи викладу. Незважаючи на це, вплив творів І. Бітенга на навчальну літературу з географії досить відчутний. У першій половині XVIII ст. виходило багато й інших перекладених праць, переважно навчального характеру.

Уже на початку XVIII ст. з’являються твори з першими методичними рекомендаціями. У “Духовном регламенті” Ф. Прокоповича вказано, що, приступаючи до вивчення будь-якого предмета, потрібно ознайомити учнів з його програмою; історію вивчати у зв’язку з географією; географію вивчати з використанням глобуса та ін. Ці методичні вказівки були дуже цінними, оскільки вони сприяли підвищенню інтересу дітей до географії.

Першими російськими підручниками безпосередньо з географії вважаються “Керівництво з географії на користь учня гімназії” (1742 р.) та “Політична географія для сухопутного шляхетного кадетського корпусу” (4 частини, 957 ст.). Укладачі географічних підручників мало враховували педагогічні та психологічні вимоги щодо створення навчальних книг. У підручниках подавалась така кількість матеріалу, що вони нагадували довідкові видання. Наприклад, дані з географії Німеччини подавалися у російських підручниках досконаліше, ніж географія Росії.

Щоб полегшити роботу учнів у засвоєнні географічного матеріалу, автори підручників назви об’єктів розміщували за алфавітом або за групами, а то й писали віршами. У методичному посібнику “Керівництво з географії на користь учнів гімназії”, виданому 1742 р., вимагалось заучувати численну номенклатуру співучим голосом.

Заснування нових шкіл і спеціальних навчальних закладів обумовило й появу більш цікавих та популярних книжок і навчальних посібників з географії. Популярними були книги “Глобус небесный”, “Глобус географический”

В. Купріянова, “Горный устав” В. Татіщева та ін., однак їх невеликий тираж не міг задовольнити реальних потреб освіти.

Серед спеціальних навчальних закладів цього періоду з досить високим рівнем освіти можна виділити Головну Січову школу, що існувала у 1754 – 1768 рр. За місцем і характером навчання вона прирівнювалася до кращих братських шкіл [6, 13]. Тут вивчали піїтику, риторику, математику, географію, астрономію, військову справу. У школі географія вивчалася як окремий предмет. Географічні знання в основному базувалися на краєзнавчому матеріалі. Як відомо, такі знання були досить важливими для козаків, оскільки козацькі походи вимагали вміння орієнтуватися на місцевості, у морі, по зірках та ін.

Значні зміни відбулися в системі освіти, коли 1786 р. було затверджено “Статут народних училищ у Російській імперії”. Згідно зі Статутом у губернських містах створено головні народні училища – школи з 4-х класів, але з 5-річним курсом навчання, а в повітових – малі народні училища (двокласні) з дворічним терміном навчання. Навчальна програма малих училищ відповідала першим двом класам головних. Прийняття Статуту мало певний вплив на освіту України, сприяло відкриттю нових шкіл у Ніжині, Полтаві, Прилуках, Глухові, Охтирці, Сумах та ін. Проте охопити всіх дітей ці училища не могли, тому масовою школою не стали. На кінець XVIII ст. в Лівобережній Україні діяло лише 8 головних і 17 малих училищ, де навчалося 1701 і 1629 учнів [12, 286].

Зміст освіти в училищах носив реальний характер. У малих народних училищах і в молодших класах головних училищ навчали читанню, письму, лічбі; вивчали історію церкви, граматику, малювання, а у старших класах головних училищ – загальну та російську історію, географію, елементи природознавства, які містили і географічний матеріал, фізику, основи геометрії, механіки, цивільної архітектури, за бажанням – латинську мову. Окремо викладався курс географії, побудований на вивченні краєзнавчого матеріалу.

Згідно зі Статутом народних училищ з 1786 р. у старших класах головних училищ було запроваджено викладання так званої природничої історії.

Зверталася певна увага на методику вивчення географії, рекомендувалося використовувати наочність (карти, схеми, статистичні дані) [7, 14]. Вчителів зобов’язували подавати, крім наукових назв предметів, і народні назви; показувати, де росте рослина і чому саме там, а не в іншому місці. Учні повинні були працювати з

ЗАПОЧАТКУВАННЯ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

географічними картами, вміти по них орієнтуватися, знати розташування своєї місцевості на загальній карті.

Однак у підручниках того часу ці вимоги часто порушувались. Автори підручників з географії прагнули якомога більше завантажувати учнів матеріалами для заучування, тому на сторінках підручника була надзвичайно велика кількість понять і термінів. Наприклад, професор Дітль рекомендував ("Досвід російської географії", 1771 р.) заучувати не тільки географічні терміни, але й імена 48 крутицьких архієреїв, усіх президентів Академії наук, державні герби і єпархії, дворянські мундири тощо. Навіть наприкінці століття у підручниках для нижчих шкіл подавались такі відомості, як перелік всіх графств Англії тощо.

Це знижувало рівень знань учнів й інтерес до предмета. Цікаво, що опис губернських гербів та дворянських мундирів майже в усіх підручниках XVIII ст. вважався обов'язковим географічним матеріалом. Що при відборі матеріалу автори інколи навіть не задумувались над темами, які пропонували вивчити. Так, у кінці одного з підручників для духовних училищ подавались правила арифметики. Підручники та посібники часто вміщували чимало відомостей загального характеру.

У "Короткому землеописі Російської держави" ад'юнкта Російської академії наук Гакмана, виданому для народних училищ (1787 р.), вчителів пропонувалось вивчити з учнями напам'ять "Вступ" до загальної географії для того, щоб вони знали "загальне положення всіх земель на земній кулі".

У методичних рекомендаціях до підручника вказувалось на необхідність роботи учнів з географічною картою, з чорними "репетиційними" картами (контурами), що було значним кроком у розвитку методики викладання географії. Значна увага приділялася методам вивчення предмета. Зокрема наголошувалось на необхідності використання яскравої, образної розповіді при вивченні географічного матеріалу.

Вчені В. Зуєв і Ф. Янкович виступали проти формалізму у навчанні природознавства, прагнули дати поняття школярам про флору та фауну, особливості рослинного та тваринного світу своєї місцевості. Це була досить позитивна тенденція розвитку шкільної географічної освіти [3].

Один з перших російських методистів і автор першого шкільного підручника з природознавства був молодий російський вчений, академік В.Зуєв. Його підручник "Нариси природничої історії" (1786 р.) став не тільки першим, а і єдиним досить вдалим підручником кінця XVIII ст. [4].

Цінність методичних розробок Ф. Янковича полягала в тому, що він висловлював передові на той час думки, побажання щодо вдосконалення методики вивчення географії, використання форм та методів найбільш оптимального засвоєння географічних знань [13].

З другої половини XVIII ст. у підручниках з'явилося більше географічного матеріалу. Задовго до К. Ріттера у підручниках Росії розглядалися деякі питання наукового землезнавства. Так, невідомий автор книги "Географо-історичне вчення" (1792 р.) визначав географію як науку природничо-соціальну, що вивчає природу землі і суспільний уклад народу, оскільки природа впливає на людину, а людина на природу. У підручнику Боргмана (1791 р.) на науковій основі подавались відомості фізичної географії, що раніше ігнорувалися. В 1791 р. був опублікований підручник І. Раффі "Короткий землеопис для дітей", який починався описом міста і села, подавав питання форм рельєфу, води, гір, описував окремі країни. Підручник, на відміну від багатьох, написаний простою зрозумілою для дітей мовою. Відомий методичний посібник до підручника О. Гакмана (1787 р.), в якому йшлося про місце географії у системі навчання, про хід уроку, про значення репетиційних карт [11, 17].

Завдяки зусиллям викладачів та розвитку географічної науки підручники з часом ставали змістовнішими, цікавішими. Підручники, видані у Росії у 80-х рр. XVIII ст., неодноразово перевидавалися і використовувалися до 20–30 рр. XIX ст., а деякі – навіть до 60-х рр.

Вони залишались дуже різноманітними за темами, що викладались, але не вміщували матеріалу, необхідного з точки зору географічної науки. Питання математичної географії взагалі не висвітлювалися у підручниках, а фізична географія обмежувалася лише визначенням площі води та суші і поділу земної поверхні на частини світу та океани. У підручниках можна було побачити багато помилок. Описуючи Росію, кожен автор по-своєму подавав поділ губерній. А капітан І. Завалішин у 1792 р. написав "Скорочений землеопис Російської держави" у віршах [10, 102].

Усі ці прийоми були спрямовані на те, щоб учень запам'ятав навчальний матеріал. Описовий метод вивчення географії з системою зазубрювання текстів географічних підручників, який склався у XVIII ст., залишався у школі ще досить довго.

Висновки. Як бачимо, елементи природознавчих знань вперше почали викладатись у школах у XVII ст. У XVIII ст. поступово формуються окремі елементи шкільної

ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ОСВІТИ

географічної освіти, зокрема перелік питань та ідей географічної науки, що входив до природознавства чи складав окремий предмет. Протягом століття з'являлись і поступово вдосконалювались як перекладні, так і вітчизняні підручники з географії. Спостерігаються і перші спроби напрацювання методичних прийомів навчання географії. Отже, XVIII ст. можна розглядати як період, коли створювались передумови для формування такого цілісного педагогічного явища, як шкільна географічна освіта.

1. Багалеї Д.И. *Очерки истории Харьковского университета.* – Х., 1894. – Т.1: 1802 – 1815. – 204 с.

2. Вареніус Б. *Географія генеральна.* – М., 1718. – 647 с.

3. Зуев В.Ф. *Педагогические труды* / Под ред. Б.Е. Райкова. – М.: АПН, 1956. – 47 с.

4. Зуев В. *Нариси природничої історії.* – М., 1786. – 213 с.

5. Коменський Я.А. *Вибрані педагогічні твори.* Т.І. *Велика дидактика.* – К.: Рад. школа, 1940. – 247 с.

6. Кузь В., Руденко Ю., Губко О. *Українська козацька педагогіка і духовність.* – Умань, 1995. – 114 с.

7. Куцкович Ф.Ф. *География для народных и других низших училищ.* – С.-Пб.: Изд. П. Луковникова, 1916 – 176 с.

8. Мединський Е.М. *Братські школи України і Білорусії в XVI – XVII ст.* – К.: Рад. школа, 1958. – 209 с.

9. *Острозькі просвітителі XVI – XX ст.* / Ред. колегія: Пасечник І.Д. (гол), Ковальський М.П. та ін. – Острозьк: Ун-т “Острозька академія”, 2000. – 479 с.

10. Откаленко М.П. *Методика навчання початкового курсу фізичної географії.* – К.: Рад.школа, 1963. – 170 с.

11. Руднев Я.И. *Из прошлого учебной географии в России // География в школе.* – № 1. – С. 12 – 23.

12. Сірополко С. *Історія освіти в Україні.* – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.

13. Скаткин М.Н. *Совершенствование процесса обучения.* – М.: “Педагогика”, 1971. – 128 с.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2009

УДК 37.018.43

Поліна Вербицька, кандидат педагогічних наук, доцент
Інституту гуманітарних і соціальних наук
Національного Університету “Львівська Політехніка”

ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ОСВІТИ

Запровадження системи громадянського виховання, демократичних змін у практику навчального закладу передбачає запровадження демократичних інструментів оцінювання його якості.

Ключові слова: громадянське виховання, школа, самооцінювання.

Постановка проблеми. Беручи до уваги євроінтеграційні процеси, що відбуваються у вітчизняному освітньому просторі, актуальним є запровадження у практику навчальних закладів демократичних інструментів оцінювання їх якості. Сучасна процедура атестації закладів за змістом та представництвом експертів не зовсім відповідає викликам сучасності та є більш адміністративно регламентованою, аніж демократичною. Відповідно до статті 5 Закону України “Про освіту” (у Новій редакції від 7 грудня 2000 р.) державний контроль за діяльністю закладів освіти здійснюється з метою забезпечення реалізації єдиної державної політики у галузі освіти, який

проводиться центральними і місцевими органами управління освітою та Державною інспекцією закладів освіти при МОН України [7]. Відповідно до статті 15 “Державні стандарти освіти” (пункти 1,2) відповідність освітніх послуг державним стандартам і вимогам визначається засновником закладу освіти, місцевими органами управління освітою шляхом ліцензування, інспектування, атестації та акредитації закладів освіти [7]. Пунктом 4 цієї ж статті передбачено акредитацію вищих навчальних закладів освіти, закладів післядипломної освіти, за результатами якої визначається відповідність освітніх послуг державним стандартам певного освітньо-кваліфікаційного рівня; встановлюється рівень